

מגמות חינוכיות בקהילה היהודית בשאלוניקי של ראשית המאה שעברה והשתקפותן בשנתון הספרותי-ציוני בלאדינו "איל מכביאו" ("המכבי")

תקציר

מאמר זה מבקש להציג את השנתון "איל מכביאו", שנתון ספרותי-ציוני, שיצא לאור בשאלוניקי בין השנים 1914 – 1931 בשפת הלאדינו; מתוך הקשרו החברתי-התרבותי, כפרק בתולדותיה של הספרות והעיתונות בלאדינו בכלל ושל עיתונות יהודית בשאלוניקי בפרט, תוך התייחסות ייחודית לתחום החינוך. זאת ועוד, המאמר גם נוטל על עצמו לגאול מן השכחה טקסטים שהפכו לאבן שאין לה הופכין. ככל שספרות כתבי-עת בלאדינו תהא מוכרת לקהילה המדעית, כך נבין טוב יותר את אוצרות הספרות היהודית-הספרדית על מורכבותה האוניברסאלית וניטיב לדעת את תכניה ועיקריה של המורשת הזו על מגוון ביטוייה. כמו-כן מאמר זה מבקש להציג עיר ואם בתולדות עם ישראל, שאלוניקי, מן ההיבט הספרותי של דוברי הלאדינו. המאמר מבוסס על בדיקה של כתב-עת אחד "איל מכביאו" מתוך מספר כתבי-עת שראו אור בתקופה המוזכרת לעיל. בית הגידול של כתב-עת זה הוא קבוצה הטרוגנית של כותבים, בני גיל שונה, מרקע חברתי שונה, בעלי השכלה שונה ובעלי השקפות עולם מגוונות.

הקדמה – העיתונות היהודית בלאדינו בראשית המאה העשרים

רבה היא תרומתם של יהודי ארצות המזרח והפזורה הספרדית-היהודית לתהליכים ההיסטוריים-הספרותיים, שעיצבו את דמות העם היהודי והביאו להקמת מדינת ישראל.¹ אחד התחומים הפעילים, אשר בהם התבטאה תרומה זו הוא תחום כתבי-העת: פעילות זו של כותבים יהודים ספרדים דוברי לאדינו לכתבי-העת בלאדינו – התנהלה בשני אפיקים: האחד – ככותבים בעיתונים מרכזיים בארצות הבלקן ובארץ-ישראל, והאחר הוא פועלם בהוצאת עיתונים משלהם – כמו"לים וכעורכים. כתבי-העת הללו לא היו בהכרח ציוניים בתוכם, אבל היה קיים מספר ניכר של כתבי-עת ציוניים.²

מילות מפתח: איל מכביאו; חינוך; יהודים ספרדים; כ"ח; כתב-עת; לאדינו; מכבי; שאלוניקי; ציונות; עיתונות.

1. ראו למשל: א"ע כהן, 'הרעיון הלאומי בפזורה הספרדית', שורשים במזרח, ה' (2002), עמ' 13-14.

2. ראו: י' בצלאל, 'אקדמות לציונות בנוסח יהודי ספרד המזרח', פעמים, 73 (תשנ"ח), עמ' 5-35.

תכניות בתחום העיתונות בקהילות דוברי הלאדינו – זכו גם לתמיכת העיתונות היהודית בארץ-ישראל, אשר בה הודגשה חשיבות הפצת הרעיונות של המפעל הציוני בקרב הריכוזים היהודיים באימפריה העות'מאנית, באמצעות מגוון של עיתונים.³ בהדרגה גדל מספר המתעניינים בעיתון הציוני, ומספר המנויים – שהתעצם בהתמדה – היווה קנה-מידה להתעניינות הציבור ברעיון הציוני ובאימוץ העיתון כמסגרת ספרותית להפצת רעיונות הציונות. אט-אט חדרה הציונות למספר ניכר של כתבי-עת, וזאת – משום שכל אירוע קהילתי – ואפילו אירועים חסרי-חשיבות – שימש הזדמנות להציג בפני הקוראים את הרעיונות המרכזיים של התנועה הציונית בסגנון דיסקטי מתוך התבססות על דוגמאות מוחשיות.

מבשרי-הציונות והתנועה הציונית היו חלק בלתי-נפרד מתהליך ההתמערבות בתחום התרבות הספרדית, ובעיקר – במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.⁴ צמיחת הציונות בארצות הבלקן ובאימפריה העות'מאנית, אחרי ייסוד ההסתדרות הציונית העולמית בשנת 1897 – התרחשה על רקע העובדה, שכבר הכשירו יחידים ותנועות, אשר טיפחו תכניות לאומיות קודמות. בקהילות דוברי הלאדינו הייתה בולגריה המרכז החשוב ביותר בעולם היהודי-הספרדי כבר בשנת 1878.⁵

החל מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ניתן לאבחן צורך בעיתונות נגישה וזמינה לשכבות רחבות בציבור היהודי. מגמה זו נבעה מן השינויים הגדולים, שחלו בחיי העם היהודי בתקופה זו. השינויים הבולטים ביותר הם ההתעוררות הלאומית וההתארגנות במסגרות פוליטיות ומקצועיות. שינויים אלו גרמו לציבור היהודי לצאת מתחומם הצר ולחבור אל העולם הגדול.

עד סוף שנות העשרים של המאה הקודמת היוותה העיתונות את הבימה המרכזית, אשר המערכת התרבותית היהודית-ספרדית נסבה סביבה. מעל במה זו פורסמו רוב היצירות הספרותיות, השייכות למסגרת תרבותית זו.

רוב מניינה ורוב בניינה של היצירה היהודית בלאדינו בתקופה זו – מקורם בטקסטים ספרותיים שמחוץ לספרות הלאדינו, כגון הספרות העברית, והצגתה לפני קורא דובר הלאדינו, תוך תיווך בין שפת-המקור לשפת-היעד.

בין עיתונות, השבועה בסדר עדיפויות מדיני-לאומי, ובין ספרים שלמים ומוגמרים – נולד גם הצורך לפרסם כתבי-עת ספרותיים בקרב יהודי שאלוניקי. כתבי-העת נועדו לטקסטים ספרותיים, שאינם בהיקף של ספר; למסה, שאינה בהכרח מאמר פובליציסטי-אקטואלי; לתרגומים, שהיקפיהם אינם מגיעים לכדי ספר שלם. יהודי שאלוניקי היו זקוקים לכתבי-עת, לא רק כשלב-ביניים בפירמידת הכתיבה והפרסום, אלא כחלק מהשיח הציבורי המתהווה – כחלק מהתרבות הספרדית-יהודית "המודרנית". כתב-העת היה המקום, שבו כתבים יכלו להציג נימוקים ולהצביע על כיוונים חדשים. אחד המבחנים המרכזיים לכתבי-העת הציוניים היה מידת חיוניותם, מידת התסיסה הפנימית, הבאה מתוך מחויבות לרעיון הציוני ולזהות היהודית – מתוך תחושה של החשיבות בקיומו של כתב-עת, שיהווה במה לרעיון זה.

כתבי-העת הציוניים בלאדינו היו אחת מן המסגרות הדומיננטיות, המשפיעות והמעצבות תודעה חברתית של רעיון ציוני בקרב יהודים ספרדים דוברי לאדינו בקרב קהילות, הדוברות שפה זו.

3. ראו בעיקר: א' בנבסה וא' רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן במאות התשע-עשרה – העשרים, ירושלים 2001, עמ' 92.

4. על ההקשר המלא יותר – ראו: בנבסה ורודריג (שם), עמ' 125.

5. כדאי להעיר, כי מקימי 'מכבי' בשאלוניקי הגיעו מבולגריה בשנת 1908.

השימוש בכתב-העת הספרותי היה אמצעי לשילוב מסורת מדוברת עם מסורת כתובה, באופן שכתב-העת הספרותי שימש גשר בין רעיונות לבין אוכלוסיית-היעד, אשר בה מבקשים להפיץ את הרעיונות ושבקרבה מבקשים להפרותם. כתב-העת הספרותי היה גשר בין רעיון לאידאולוגיה, למחשבה ולתאוריה, לבין קהל היעד והמעשה. ייחודם של כתבי העת הללו התבטא בעובדה, שהם נולדו לצורך המטרה. הם לא היו קיימים לפני-כן, והם חדלו להופיע, כאשר היעדים הוגשמו.

לעיתונות הציונית בלאדינו הייתה תחושה של ראשוניות, של שליחות, של פתיחת דף חדש בתולדות יהודי הבלקן. היא ראתה עצמה כספרות שמלווה היסטוריה – ספרות, שחווה את המעמד ההיסטורי המפעים של שיבת-ציון ומציגה עצמה כספרות מגמתית, שתפקידה לסחוף את היהודים הספרדים אל אהבת-ציון ולגייס מהם את מרב האוהדים לרעיון הציוני, אם בעלייה של ממש ואם בתמיכה כספית ומורלית. ראשית התנועה הציונית בשאלוניקי היא תקופת הבראשית, תקופת השבט, תקופת הילדות של עם שנולד מחדש, ובתור כזאת היא גם ספרות.

בראייה כוללת ניתן לומר, שרוב העיתונים היהודיים הציוניים בבלקן היו שייכים בדרך כלל לאדם אחד, שמילא את התפקידים המרובים הקשורים להכנתו, להופעתו ולקיומו של כתב-העת – כדוגמת אברהם-שמואל רקנטי, עורכו של "איל מכביאו", שנתון ספרותי-ציוני בלאדינו, שיצא לאור בשאלוניקי בין השנים 1914-1931. אגודת "מכבי" והשנתון "איל מכביאו" (המכבי), היו קשורים זה לזה, אך גם פעלו בנפרד: פעילות האגודה הזינה את כתב-העת במאמרים פובליציסטיים ודיווחים שונים, פעילי האגודה היו הפתבים של כתב-העת, ובמקביל, כתב-העת פרסם וחיזק את האגודה, ושניהם גם יחד, פעלו יחד למען התנועה הציונית בשאלוניקי.

הביקורת חברתית על החינוך היהודי בשאלוניקי והשתקפותה בשנתון "איל מכביאו"

בראשית המאה העשרים נחלש שלטון הרשויות הדתיות באימפריה העות'מאנית, והחלה נסיגה באורח-החיים ובאוריינטציה המסורתיים.⁶ אלה השפיעו על היהודים, כשם שהשפיעו גם על שאר המיעוטים: כוחם של הרבנים ירד בהדרגה. לאחר שבראשונה קמה התנגדות מצד גורמים שמרניים, החלו הילדים לקבל חינוך כללי בבתי-ספר, שייסדו גופים אירופיים בקיסרות. על הקהילה היהודית הספרדית עברו תהליכי "התמערבות" וחילון, ואלה השתקפו במגמות לשוניות וספרותיות חדשות. למן מחצית המאה התשע-עשרה ואילך – הורשו מיסיונרים פרוטסטנטים לנסות להמיר את דתם של היהודים שבקיסרות. הם השתדלו למשוך את יהודי ספרד העות'מאנים אל כנסיותיהם ואל בתי-הספר שלהם – דבר, שסייע ליהודים לבוא במגע עם סוגי ספרות חילונית. על תופעה זו מתריע **אברהם-שמואל רקנטי**, עורך "איל מכביאו" בשנת 1915 וכותב על "הפצע הנורא" של יהדותנו – ילדים יהודים נשלחים ללמוד בבתי-ספר של נזירים ונזירות. הוא מוחה על ניצול המצב של מחסור בבתי-ספר יהודים ועל "רצח מוסרי" של נפשות רכות:

6. לעניין זה – ראו: ד"מ בוניס, 'לשון היהודים הספרדים – סקירה היסטורית', ח' ביינארט (עורך), **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 703.

"בראותנו צעירים יהודים מלאי רוח חיים מבזבזים אנרגיות רוחניות על דת שאינה שלנו – יש לקונן על עתיד עמנו" – כותב רקנטי. "הבנות היהודיות מאמצות מנהגי-תפילה נוצרים, וכיצד יוכלו הן בעתיד לחנך את דור ההמשך שלנו?"

התופעה רחבת-הממדים בתורכיה, בבולגריה ובמצרים – מטרידה את רקנטי, והוא תמה, כיצד יהודים שולחים את בניהם ללמוד דת, שאנשיה מנסים כל העת לכלות את העם היהודי. חמש מאות בנים ובנות יהודים משאלוניקי, שהיו אמורים להיות החלוצים בארץ-ישראל, שבויים בבתי-הספר הנוצריים של העיר, ואין פוצה פה ומצפצף:

"עמנו יורד מבחינה מוסרית יום-יום, ואנו שקועים בבוץ עד הצוואר. כוחות מבפנים ומבחוץ יסיימו את מלאכת הכיליון... מה יוכל להחליף את הקללה בברכה? רק הקמת בתי-ספר, ובעיקר – יהודיים"⁷ – מסכם רקנטי.

יש לזכור, שאגודת בוגרי בתי-הספר של כ"ח הפיצה את ה"תורה", שיצאה ממרכז האליאנס בפאריז: היהודים צריכים להיות צרפתיים (או תורכים) בני דת משה, והעם העברי צריך לחזול מלהתקיים כחיידה אתנית נפרדת; הוא צריך להיטמע בתוך אומות-העולם.⁸

הרוחות החדשות שנשבו – סיכנו את יסודות הקיום הלאומי של מבצר העוז עתיק-היומן, שאלוניקי, והבקיעו בו פרצות רחבות. הנוער המשכיל נתפתה לסטות לשני קטבים של התבוללות: הזדהות לשונית, רעיונית ונפשית עם ה"מולדת" התורכית – מצד אחד, ושאיפה עזה לרכוש השכלה מערבית (צרפתית בעיקר) ולהשתלבות בזרמים חברתיים ותרבותיים זרים ליהדות – מצד שני. בשתי הדרכים התוצאה הייתה אחת – הזנחה מזוהזת של מסורת האבות והזהות הלאומית. העם היהודי נקרע מתחילת גלותו בין שתי מגמות מקוטבות, ממוסדות כאידאולוגיות, שנתגבשו בתוכו וחיזקו זו את זו בהתנגשותן: להתבולל עד כדי טמיעה גמורה – מזה, ולהסתגר מפני הסיביבה המבוללת, ויותר מכך מפני היהודים המתבוללים – מזה.⁹

"נגד הנחשול האדיר הזה של הדוקטרינות הזרות, שעמדו למוטט ולהחריב את הקהילה היהודית הסלוניקאית, ניצב ציבור מורכב מאגודות ציוניות. עומדות הן מבושות ומופנמות ועל ראשם מנהיגים חסרי הבנה, אדישים ונעדרי יזמה. אפשר לומר, כי רק גוף אחד – או בעיקר גוף אחד – עמד להדוף זרם עכור זה: 'המכבי' – מסכם רקנטי.¹⁰

7. "מואיסטרו ג'ודאיזמו אבאשה קאדה דיאה און גראדו מאס אבאשו אין לה דיסקאדיניטיה מוראלה... איסטאמוס פ'ונדינדו אין אונה מאר די לודו אי נון איי אונדי דיטינירמוס, פ'ואיראסס אינימיגאס איקסטייריוראס אי אינטייריוראס קונקורין אה אינפ'לאקיסר דימאס אין מאס מואיסטרו אורגאניזמו... קואלו פואירדיאה אבולטאר לה מאלדיסיון אין בינדיסיון? אוניקאמיניו לאס איסקולאס איפסייאלמינטי ג'ודיאס" (א"ש רקנטי, איל מכביאו (1915), עמ' 13); 'נ' דורי, "איל מכביאו" – קווים לדמותו של שנתון ספרותי-ציוני בלאדינו, שאלוניקי (1914-1931), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ז, עמ' 144.

8. עשרות שנים מאוחר יותר כותב אברהם-שמואל רקנטי בספר זכרון שלוניקי: "באותה שעה נכוננו מבחנים קשים ליהדות הלאומית והמסורתית, שדרשו כוחות אידיאליסטיים מאומנים, הזקים ומגובשים, שיעשו לסילוק סכנות חמורות שאיימו לקעקע את היסודות המוצקים של הקהילה. סכנות אלה התגלמו במתבוללים למיניהם, ובעיקר בתנועה הסוציאליסטית, שמצאה לה אז מהלכים בנוער ובשכבות השונות של העם. נראה, כי שר ההיסטוריה שקד להשל כל מי מגן וציונה להגנת היהדות השרושת של שאלוניקי נגד כוחות ההרס והכליה שחתרו להחריבה, לערטלה מתכונותיה היסודיות, הרוחניות והמוסריות, להשחית את פניה החברתיים היהודיים, שעוצבו במשך דורות ארוכים, ולבלום את הדרך לתחייה הלאומית – על-ידי הופעת 'המכבי' והתנועה הציונית בזירה בזמן הנכון". ראו: ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 285.

9. הצביע על כך אליעזר שביד. ראו: א' שביד, לקראת תרבות יהודית מודרנית, תל-אביב 1986, עמ' 60.

10. יש לזכור, שהמאמר נכתב, לפני שרקנטי פרש מ'מכבי' על רקע אידאולוגי, בתקופה, שעדיין האמין בצדקת דרכו.

ואכן, בשנת 1916 מדווח **רקנטי**, ש'מכבי' מנעה את סגירתם של חמישה בתי-ספר יהודיים, שפעלו כבר חמש שנים, על-ידי מתן סיוע של מאה פרנק.

עוד באותו כרך, כותב **בן אהרון** (=יצחק אלבו) על החינוך הלאומי וזיקתו לעברית ולספרדית-יהודית. לטענתו, לבית-הספר יש שתי שליחויות: א. להכין את התלמיד לחיים על-ידי לימוד מקצועות, שיכולים לשרת אותו בעתיד; ב. לחנך את התלמיד, לעצב את נשמתו ואת המנטליות שלו בהשפעת המורה.

החינוך הלאומי, על-פי בן אהרון, שונה מהחינוך הכללי מעם לעם. על המחנכים ללמד את התלמידים על האיקויות הייחודיות של עם. כל מקצוע מתקשר בעקיפין להחדרת הרגש הלאומי בקרב התלמיד – היסטוריה של העם היהודי, ספרות עברית, מחשבת-ישראל, ועוד. לטענתו, השפה וההיסטוריה הן המקצועות החשובים ביותר בחינוך הלאומי; על-ידי השפה מתודע התלמיד לספרות, הספוגה בהשקפות תרבותיות שונות. הדברים מחזקים את השקפתו של בן אהרון, שיש לדבוק ולהתמקד בשפה ובתרבות העברית בבתי-הספר היהודיים.

בשנת 1917 כותב **יוסף עוזיאל** על מצבם של הצעירים בשאלוניקי עד עתה. לדעתו, הצעירים השליכו מאחורי גוּם את המנהגים הדתיים, עקב החינוך בבתי-ספר לא יהודיים. הדת היהודית הפכה בעיניהם ל"עתיקה וְלַעֲבֹשָׁה", ולא היה שום אידאל, שיקשור אותם לקהילה. גם באירופה קיבלו היהודים אמנציפציה ומילאו את חלל המסורת היהודית שנפער – באידאלים אחרים כמו ליברליזם, פטריוטיות, אהבת התרבות הזרה ותאוריות סוציאליות, וכך הלכה החברה היהודית ונסדקה:

"הייתה זו רוח תעתועים...לשנוא את העברית..."לה איפוקה" לעג ל"שפה המתה"...אתם רוצים לדעת את מה ביקרו ועל מה לעגו הצעירים? לפיוט 'מפי אלי של שמחת תורה!..איזו בושה!"¹¹

עוד הוא ממשיך ומתאר את הצעירים, המתלבשים בגנדרנות, היוצאים כל ערב לבזבוז כספים בבתי-קפה, ונדיר לשמוע אותם מדברים לאדינו, כי כל ההווה שלהם היא צרפית. עם זאת, הוא מוסיף: "כעת יש שינוי לטובה – החלו לקום האגודות היווניות, המארגנות משחקי כדורגל, והללו ניערו מעליהם את היהודים, כי היוונים נאמנים לדתם ולתרבותם יותר מאשר היהודים לדתם ולתרבותם. בנוסף החלו גם גילויי-אנטישמיות פה ושם, וזו הסיבה, שצעירים יהודים ישובו לכור מחצבתם".

במילים אחרות, עוזיאל מקשר בין גילויי אנטישמיות לבין חזרה של צעירים יהודים למסורת-אבות. לדעתו, ככל שהטינה כלפי היהודים תגבר, כן יתרחקו צעירים יהודים ממקומות-בילוי מעורבים של יוונים ויהודים ויעדיפו את הפעילות הציונית באגודות השונות, ובעיקר – את משחקי הספורט של 'מכבי' על פני משחקי ספורט של אגודות יוניות.

בשנת 1918, מציין **מיכאל מולכו**, שברוסיה קיימים "חדרים" ו"ישיבות" לחינוך יהודי תורני, ובהם אין חשש להשפעות תרבותיות זרות:

"תלמיד, שמסיים את לימודיו ב'חדר' או בישיבה, גם אם ילך לבתי-ספר תיכון

11. "אירה און קורינטי באנו אי פומפוזו..."לה איפוקה" סי בורלאב'ה דילה "לינגואה מואירטה"...קיריש סאב'יר קואלו טומאב'אן קומו ארמה אקיאוס מאנסיב'יקוס פארה קריטיקאר או בורלאר איל ג'ודאאימו? איל ב'רסיטו מפי אל דיל פיוט די שמחת תורה!... קי ב'ריגואינסה!" (י' עוזיאל, **איל מכביאו** (1917), עמ' 14). ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 146.

או לאוניברסיטאות – לא יחוש שום קונפליקט; להיפך, ההשכלה, שיקבל במוסדות להשכלה גבוהה, תעמוד לשירות הרעיון הלאומי, השפה העברית והתרבות היהודית".¹²

הוא מוסיף וכותב, שאחד העם, נחום סוקולוב, ביאליק, טשרניחובסקי, קלוזנר הם רק חלק מהאישים, השייכים לקטגוריה זו – יוצאי-רוסיה ובעלי-השכלה, הספוגים ברוח יהודית. בדבריו של מולכו ניכרת תגובת-נגד לאותם כותבים, המסתייגים מחינוך ב"חדרים" ובישיבות – כדוגמת דברי ברזילי להלן, המכנה אותם "קיני בערות".

בשנת 1920 כותב **אליהו פ' ברזילי** בעברית על "עבודתנו התרבותית בשנת תרע"ט".¹³ יש לציין, שזו הפעם הראשונה, שמתפרסם מאמר בשפה העברית, ולא בכדי: כל המאמרים עד כה היו בלאדינו (למעט השיר הפותח "על מפתן השנה" של אשכנזי וחביב בכל כרך), והמאמר הזה כתוב בעברית, כי יש בו הטפה ללימוד השפה העברית. ברזילי מונה אחד לאחד את כל הכישלונות של מערכת החינוך-היהודי בשאלוניקי.

להלן קטע מדבריו:

"בשנה זו קיווינו לעשות ענבים, ויעש באושים. בתי-הספר העבריים לא זכו לקום מהריסותיהם ממאורעות השריפה הגדולה של שנת 1917. השריפה הפכה את בתי-הספר לאפר, הפסיקו לדבר עברית, והתלמידים הלכו לעבוד אלילים זרים בבתי-חינוך אשר לא לנו הם; תלמודי-התורה נסגרו, וכל הדור הצעיר מאבד את זמנו ללא תורה וללא חכמה; ... לא הספיקו להראות שום תוצאות ממשיות בחינוך; בתי-הספר של כ"ח המשיכו את חינוכם באותן שיטות מיושנות... אלפי תלמידים מבני-עמנו מלאו את ספסלי בתי המדרש של המיסיון ובאו לידי התבוללות וטמיעה; בתי-הספר הפרטיים הסתפקו... בידיעות מקוטעות של כתבי הקודש; "החדרים" המעופשים המשיכו את מלאכתם, ואין דורש ומבקש לדעת, מה נעשה בתוך קיני בערות אלה".¹⁴

12. "לה אידוקאסיון פורמאניטי ג'ודיאה קו איל נניו ג'דייו ריסיב' אין איל "חדר" או אין לה "ישיבה" איס סין נינגון קונטרסטו... אל קונטראריו, לאס קונוסינסיאס קי איליוס ריסיב'ין... סון מיטידאס אל סירב'יסיו די לה קאב'זה נאסיונאלה, דילה לינגואה איבראאיקה אי די לה קולטורה ג'ודיאה" (מ' מולכו, **איל מכביאו** (1918), עמ' 24). המבקש להתחקות על עמדתו של מולכו במאמר זה – נדרש לעיין מחדש באוטוביוגרפיה שלו, ומתוכה יוכל להבין את עמדתו בנושא החינוך היהודי התורני, שקיבל בילדותו. ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 146.

13. הכותב היה בן למשפחת רבנים מפוארת וכיהן במשרת ראש אב בית דין שנים ארוכות. כך, למשל, מדווח בספר **שאלוניקי: עיר ואם בישראל**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 274.

14. לאור דבריו של ברזילי על בתי-הספר של כ"ח, חשוב לציין, שהחל משנת 1873 הוקמו בשאלוניקי בתי-ספר דוברי צרפתית בעלי אוריינטציה חילונית ביוזמת כל ישראל חברים (כ"ח, אליאנס). לסוגיה זו – ראו עוד: מ' קאזיס, **קולות משאלוניקי היהודית**, ירושלים תש"ס, עמ' 29. התנועה הציונית ביקשה למשוך אליה את האליטה של היהדות המקומית, שכמה מאנשיה היו בעלי-השפעה בחוגי-השלטון. דוגמה לסוגיה זו – ראו: א' בנבסה, **היהדות העות'מאנית בין התמערות לציונות 1908-1920**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 244. אליטה זו נטתה לצד כ"ח. כנגד השבחים, שהורעפו על הישגיה של כ"ח, הוטחו כלפיה גם קטרוגים קשים, על השחתת חינוכם היהודי והעברת-לאומי של חניכיה. ראו: ש' סחייק, 'החינוך העברי במזרח התיכון הערבי', **שורשים במזרח**, ב (1989), עמ' 17. הקטרוגים נשמעו ממחנכים ומאנשי-ציבור יהודיים, וכן גם מוועדי-הקהילות היהודיים המקומיים ופרנסיהן. בשנת-היובל של כ"ח התריע ש' יבניאלי: "צריך להילחם נגד הרוח הצרפתית השוררת בבתי-הספר האלה, המשיפעה על הילדים באופן כזה, שהם יוצאים מבתי-הספר חצאי צרפתים, אך לא עברים, לא אנשים שלמים הקשורים אל עמם, אל עברו ושואפים להיטיב את עתידו בתור עם". ראו: ש' יבניאלי, 'עבודת התחיה ויהודי המזרח', **המועל הצעיר**, 16 (תר"ע), עמ' 6-7. ד"ר שמעון ברנפלד קבע, שהחינוך בבתי-הספר העבריים בתורכיה כולל – ארצות-המזרח – צריך שיקבל צורה ותוכן לאומי. ראו: ש' ברנפלד, 'בתי-הספר העבריים במזרח', **העולם**, 13 (תרס"ט), עמ' 1. חרמוני אף הרחיק לכת – בקובעו: "שגיאה אחת, שיהודי תורכיה והיהדות בכלל לא יוכלו לכפר ל'אליאנס' לעולם היא, שחינכה את רבבות תלמידיה בעולם זר ומזרח". ראו: א' חרמוני, 'מכתבים מתורכיה', **העולם**, 2 (תרס"ט), עמ' 7-8.

ברזילי מדבר, למעשה, לא על "פרשת דרכים" אחת, אלא על כמה "פרשות דרכים" ברבדים השונים של היחס וההתבטאות התרבותית של כותבים בני-זמנו. יש לזכור, שעל הכול התווכחו אז במחלוקות קשות, החל בבחירת הלשון, הראויה להיות לשונם של היהודים – עבור לבחירת הערכים והנורמות של ההתנהגות המוסרית בין היהודים לבין עצמם ובין היהודים לגויים ולסוגיות האתוס של הקהילה ושל המשפחה, לבחירת הזיכרון ההיסטורי והיחס אל "המקורות", וממילא – לבחירת התהליך החינוכי הכולל, תכניו, ערכיו ודרכיו. הגות שתפקידה להנהיג הייתה חייבת להתמודד עם כולן ולהציע את הבחירה, המעצבת זהות תרבותית.¹⁵ וכך מסכם ברזילי:

"חייבים אנו להודות, שעבודתנו הלאומית בשנה הזאת לא הביאה פרות. מבחוח ברק וזוהר אך מבפנים שורר ריקבון גדול. ב"נר של חמירא" מחפשים פה ושם אנשים שלב עברי חס בקרבם ואין. העובדים בחריצות בשדה הלאומיות הם כגרגרים בערבה, ועת יעץ כוחם אין מי שימלא את מקומם".

על כן צריך, לדעתו, לייסד אגודה, שמטרתה תהיה חיזוק החינוך העברי, שכל יודעי העברית יתארגנו ויעבדו אך ורק להפצת השפה, שוועד-החינוך בארץ ישראל ישלח מורים לשאלוניקי, ושכל המתלמדים הסלוניקאים בארץ ישראל ישוּבו לשאלוניקי ויפעלו בשדה החינוך הלאומי.¹⁶ כן מוסיף וכותב בשנת 1922 **אהרון פארדו**, ממייסדיה הראשונים של תנועת 'מכבי' בשאלוניקי, על בעיית החינוך. לא ייתכן, לדעתו, שבת-הספר של "אליאנס" בקהילה היהודית בשאלוניקי ימשיכו להיות תחת השפעתם של בתי-הספר של "אליאנס" בפריס וימשיכו להיות נאמנים לחינוך ולתרבות הצרפתית, ולא לזו המקומית.

הוא מותח ביקורת על בתי-ספר אלה וטוען, שהם ממשיכים להוציא כל שנה בוגרים חסרי כל תודעה יהודית ובעלי אוצר מלים דל בשפה העברית. עוד מציין פארדו, שתכנית-הלימודים בכל בתי-הספר ביוון היא תכנית אחידה, ולכן אם תלמיד עובר מבית ספר אחד למשנהו, אפילו מעיר לעיר, הוא אינו מפסיד חומר לימודי, ואין לו פער שעליו להשלים. לעומת זאת, מי שרוצה ללמוד בבית הספר של "אליאנס" עומד נרעד מול תכנית-לימודים חדשה לגמרי, או עומד בפיגור בשליטתו בשפה נלמדת כלשהי, ועליו לעשות מאמצים עליליים כדי להגיע לרמתם של שאר התלמידים.

לאור זאת דורש פארדו תכנית-לימודים אחידה:

"אנו, הציונים, דורשים שייכנסו רפורמות לתכניות-הלימודים, שהעברית וההיסטוריה היהודית יקבלו את הכבוד המגיע להן בבתי-הספר."¹⁷

ראוי לציין את אומץ לבו של הכותב, שהיה בן למשפ' רבנים וכיהן כאב-בית-דין בעצמו, לבקר בחריפות את ה"חדרים" – בכנותו אותם "קיני בערות".

15. וראו בהרחבה: שביד (לעיל הערה 9), עמ' 70-71.

16. יש להדגיש, שנושא השפה העברית, שברזילי כותב עליו, היה אחד הנושאים החשובים בקרב יהודים ספרדים, ולכן טבעי היה אפוא, שכאשר החלה התארגנות סביב התנועה הציונית והיישוב העברי החדש בארץ-ישראל, לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, הם חרתה על דגלם, נשאוה כנס, קבעוה כשפת-חובה בתקנותיהם, דיברו בה בעצרותיהם, בכינוסיהם ובהתוועדותיהם והטיפו בה אל ההמונים הספרדים בבתי-הכנסת. להרחבה בעניין – ראו: ש' אלבוחר, **הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948**, ירושלים תשס"ג, עמ' 118.

17. "נווטרוסו ציוניסטאס, קירימוס טאמביון...קי סיריאס ריפ'ורמאס סיאן אינטרוואיזיאס אין לוס פרוגראמיס, אי קי איל עבריאו אי לה

מהאמור לעיל מתברר, שבת-הספר של "אליאנס" אכן לא הקדישו שעות לימוד למחשבת-ישראל ולתורת-ישראל, ותוכני-הלימוד בהם היו כלליים למדי – דבר, שלא הלם את דרישות הקהילה היהודית בשאלוניקי, שהייתה מסורתית ביסודה.

עוד מוסיף פארדו במאמרו, שעל הנהגת הקהילה היהודית בשאלוניקי לבקש תמיכה כלכלית מצד השלטון היווני לבתי-ספר יהודיים, מפני שבת-ספר יווניים הנם מסובסדים, והורים יהודים שולחים את ילדיהם לשם כדי לשלם פחות. אם גם בתי-הספר היהודיים יהיו לא יקרים ולא פרטיים, יעדיפו הורים יהודיים לשלוח אליהם. לסיום פונה הכותב לחבריו הציוניים ומציין, שאי-אפשר ללמד רק עברית ורק יהדות, כפי שהם דורשים. אדם, המודע לצרכים היומיומיים ולקשיים, יודע, שצריך לשלב בין ענפי-הלימודים היהודיים לענפי-לימוד כלליים.

מדבריו של פארדו עולה ההנחה, שייתכן, שהורים העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר יווניים לא רק כדי לשלם פחות, אלא גם כדי שילדיהם ילמדו מקצועות-לימוד כלליים. ועוד בשנת 1922 מופיעה בעמוד הראשון פנייה בשפה העברית של הרב הראשי, **בן-ציון עוזיאל**, בשם "אל הקהלי"¹⁸.

בפנייה זו מציין הרב עוזיאל, שהוא חי בקרב היהודים בשאלוניקי זה שנה בקירוב, והוא מוקיר ומעריך את מאמציהם של האגודות, הארגונים הציוניים וכל החברים בהם לשיפור פני הקהילה, אך יחד עם זאת הוא מביע את הסתייגותו:

"יחד עם הוקרתי על העבר איני יכול מלהביע את צערי הגדול על התחום בו לא מלאנו את חובתנו כראוי והיא גולת הכותרת של כל העבודות – החינוך. ילדים יהודים לומדים בבתי-ספר זרים, משוללי כל יסוד של תורה יהודית והיסטוריה ישראלית, כל זאת עקב התרשלותנו להקים בתי-ספר במידה מספקת, או לפחות לשאוף לעלות לארץ ולהתחנך בה."

הרב עוזיאל מסיים בעידוד לפעולה מהירה לפני שיהיה מאוחר מדי ומאחל:
"לשנה הבאה בירושלים הבנויה."

מהאמור לעיל מתברר, שנושא החינוך העסיק עמוקות את ראשי-הקהילה היהודית בשאלוניקי – בכלל, ואת הכותבים ב"איל מכביאו" – בפרט:

היה זה סלע-המחלוקת בין דרישות הורים לבין דרישות פדגוגיות של ראשי-הקהילה הציוניים, בין שיקולים כלכליים לבין שיקולים של טובת הילד. מעל כולם מרחפת השאלה המרכזית – היש להסתפק בחינוך של בתי-הספר היהודיים, השמים דגש בחינוך תורני, או שמא יש לקדם את הילד גם בלימודים כלליים, שירחיבו את אופקיו, אף-על-פי שסכנת התבוללות והתרחקות מהמסורת בצדם.

בשנת 1922, שנה, אשר בה ספגה הקהילה היהודית בשאלוניקי את הביקורת הקשה ביותר על דרכי התנהלותה בעיקר בתחום החינוך, כותב גם מ' סאנגי מאמר ביקורת ארוך על הקהילה

איסטוריה ג'ודיאה אוקופין אין לאס איסקולאס איל לוגאר די אונור קי ליס ריב'ייני" (א' פארדו, איל מכביאו (1922), עמ' 30). ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 149.

18. הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל כיהן כרב הראשי בשאלוניקי במשך שנתיים: 1920-1920. במשך הזמן הקצר הוא פעל רבות להגברת השפעת הדת והרגש הלאומי-ציוני, וייצג בוקיפות-קומה את הקהילה בפני השלטונות וחזר שוב לכהן כרב ראשי לתל אביב. בסוף ימיו כיהן כ"ראשון לציון". ייתכן, שפנייה זו היא לפני עלייתו ארצה, מעין דברי-פרידה.

היהודית בשאלוניקי:¹⁹

"פעמים רבות שוכחים אנשים מהי מטרתם ולשם מה באו לעולם. כך גם הקהילה היהודית בשאלוניקי."²⁰

כך הוא פותח בביקורתו הנוקבת ומוסיף לציין, שהקהילה הולכת ומתרחקת ממשימתה ושוכחת את עצם סיבת קיומה. לטענתו, עוסקת הקהילה ב"אלף דברים קטנים", אך נוטשת את המטרה העיקרית שלה – לעורר את הרוח היהודית ואת הרגש היהודי:

"מטרת הקהילה היא הקיום היהודי וחינוך הדור החדש ברוח יהודית, כי החינוך הוא המפתח לעתיד. ביד החינוך לקבוע, אם יהיו ילדינו יהודים או לא."²¹

הוא מוסיף ומציין, שהנהגת הקהילה נופלת קרבן לטעות מסוכנת: היא משאירה את נושא החינוך בידי בתי-הספר המקומיים, אשר בהם כל מקצועות הלימוד הנם בשפה היוונית, ולא בעברית.

"אם להנהגת הקהילה אין שום משימה חשובה אחרת, שתסגור את שעריה, ממילא היא נכשלה במשימתה החשובה ביותר – עיצוב פני הדור ברוח יהודית. הרגש הדתי-יהודי הולך ונחלש, והשפעות זרות ירסו את אישיותנו הלאומית ויגרמו לנו להיות זרים אפילו כלפי עצמנו. רק חינוך יהודי טוב יביא את הישועה, וְלֹא – יהיו ילדינו כענף תלוש מעץ, הנע עם הרוח ממקום למקום" – כותב סאנגי.

הוא קובל על הדור הצעיר, המתעניין בכל מה שקורה בצרפת, באיטליה, בגרמניה, ואפילו – ביפן. רק דבר אחד מותיר אותו אדיש – גורל אומתו. הצעירים היהודים מכירים את החגים והשמחות של כל העמים עד לקטון משוררי צרפת, עד לצייר האיטלקי הפשוט ביותר, עד להוגה-הדעות הגרמני הדל ביותר, אך הם אינם רוצים לדעת על חגי-עמם. כל זאת נובע, לדעתו, מחוסר חינוך טוב. הוא מציין, שצעירים יהודים משאלוניקי מהגרים לערים אירופאיות ומסתירים את זהותם היהודית:

"מי אשם בעלים יבשים אלה שנשרו מעץ? רק החינוך. ילדי-העשירים מתרחקים עוד יותר מילדי-העניים, מהזהות היהודית שלהם ומתלהבים מההיסטוריה רבת-הגבורות של עמים אחרים מבלי לדעת שגם לעמם שלהם יש היסטוריה בעלת משמעות. בתי-הספר של "אליאנס", זורים חול בעינינו. בכיתות הראשונות עוד מלמדים מעט עברית, אך בכיתות הגבוהות זונחים אותה לחלוטין, וכן כל לימוד, שיש בו מן היהדות. הייתה זו שערורייה אמיתית, כאשר בית-ספר התיכון "אליאנס" הצרפתי שלח השנה שאלונים להורים כדי לברר אם הם מעוניינים בלימוד השפה העברית לילדיהם, והורים רבים התעצלו למלא את השאלון ולא החזירו אותו, וכך ירד נושא לימוד השפה העברית מהפרק, ואלפי תלמידים

19. מאמר זה מצטרף למאמר הביקורת של עוויאל (לעיל הערה 11) במקום אחר בשנתון. ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 145.

20. "אליאנס סי אולב'דאן פור איל קואל אליאנס ב'ירון לה לוח...לה קומוניטה ג'ודיאה די סאלוניקי פאריסי ריזב'אלאר אין איל מ'זמו קאמינו" (מ' סאנגי, איל מכביאו (1922), עמ' 33). ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 151.

21. "איל איסקופו זילה קומוניטה איס איל מאנטינימינטו דיל פואי'ילו ג'ידיו...סוב'רי לה אידוקאסיון דילאס נואיב'אס ג'ינראיסיוניס. סיינדו לה אידוקאסיון איס לה לייאב'י דיל אב'ינר, סיינדו איס די אילייה קי דיפינדי...סיינדו נואיסטרס איז'וס סיראן או נו ג'ידייוס" (סאנגי (לעיל הערה 21), עמ' 34). ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 151.

הפסידו בגלל קהות-החושים של הוריהם ומחנכיהם.

הדימויים, אשר בהם מרבה סאנג'י להשתמש, הם דימויי עץ, עלים וענף.

למקרא הדימויים הללו, המקיפים את כל חלקי העץ, עולה אצל הנמען השאלה המתבקשת: והיכן השורשים?

בהמשך מאמרו נותן סאנג'י פתח לתקווה: הוא סבור, שחינוך טוב הוא שילוב של ידע כללי עם חינוך יהודי:

"מה יקרה, אם בבתי-הספר של אליאנס, ילמדו פחות על הגאוגרפיה של צרפת ועל ביוגרפיות של אישים זרים וילמדו קצת יותר על שפתנו ועל ההיסטוריה שלנו? האם הביוגרפיה של בר-כוכבא חשובה פחות?"²²

הוא מוסיף ומציין, שתלמידים בקושי מכירים את ר' יהודה הלוי, את ר' שלמה אבן-גבירול, את ביאליק ואת טשרניחובסקי, אך הם מעורים מאד במיתולוגיה היוונית על כל אליה ואלותיה ובתרבות המצרית העתיקה:

"האם תרבותנו עשירה פחות? האם לא הגיע הזמן, שהיום, כאשר יהודים חשופים לפוגרומים עקב יהדותם, ילמד הילד על עבר עמו ויחוש אהבה וחמלה כלפיו? האם לא חבל ללמד בבתי-הספר של "אליאנס" שלוש שפות, שהעברית אינה אחת מהן, לתלמידים חלשים? הרי אותם תלמידים יהפכו בבגרותם לעגלונים או לפחחים, ולשם מה זקוקים בעלי-מקצוע אלה לשלוש שפות? יש ללמד עברית ויוונית בכיתות הנמוכות ולהוסיף את הצרפתית בכיתות הגבוהות, לא במקום, אלא כתוספת."

לדעתו, יש לאפשר לילדים לסיים את חוק לימודיהם בלי גביית כספים מהורים, מפני שהורים רבים מוציאים את ילדיהם מבתי-הספר מפאת חוסר-יכולת כלכלית לשלם.

בסוף מאמרו, מביא סאנג'י פתרונות קונקרטיים למצב הקיים. לדעתו, שאלת החינוך של הקהילה היהודית לא תיפתר ללא שיפור של ממש בבתי-הספר המקומיים, ללא חיזוק של כוחות חינוכיים וללא הקמתם של בית-ספר תיכון יהודי אחד, לפחות, ושל סמינר למורים. הקהילה היהודית בשאלוניקי לא תוכל להרים ראש, אם לא תתן הזדמנות שווה לאלה שיכולים לשלם עבור החינוך ולא להאלה שאינם יכולים לשלם עבורו.

התממשות הרפורמות האלה, טוען סאנג'י, דורשת מקורות-מימון רבים, וקופת-הקהילה ריקה. גם לזאת יש לו פתרון – הבעיה הכלכלית של הקהילה חייבת להיפתר, כפי שנפתרה במקומות אחרים: כל פעם שהשלטונות ידונו בשאלת החינוך, חייבים הם לדון בנפרד בשאלת החינוך של הקהילות היהודיות; לא מדובר על הזרמת-כספים גדולה, אלא על הכרה בצרכים.

לטענתו, חייב להיות נציג מטעם הנהגת הקהילה היהודית, שיקום וייצג את בעיית החינוך היהודי בפני השלטונות.

"ללא השלמת משימה זו, הקהילה תתפורר ותאבד, מפני שהיא תאבד את עצם

22. חשוב לציין, שהבחירה בדמותו של בר כוכבא אינה מקרית, שכן היא מהווה מודל לחיקוי בשל הרגש הלאומי העז שבה.

סיבת היותה" – הוא מסיים.²³

מן האמור לעיל ניתן לסכם ולומר, שכי"ח חתר לחזק את יהדותם של יהודי-המזרח – תוך שילובם בעולם המודרני, אך דומה, כי יעד זה לא הושג; אדרבה, פעילות כיי"ח גרמה לריחוקם של בני-הקהילה הסלוניקאית מן המורשת היהודית. הדילמה של הזהות ושל התרבות התבטאה בעיקר בתחום החינוך בקהילת שאלוניקי של ראשית המאה העשרים. בעיית החינוך שיקפה היטב את הלכי-הרוח בתוך הקהילה ואת ההשפעות הרבות מבית ומחוץ.

זאת – ועוד: בקרב הקהילה הסלוניקאית בולטת כתיבה מגמתית ביותר, שמטרתה לשפר את החינוך בקהילה על-ידי מתן חינוך יהודי שורשי – מצד אחד, וחינוך כללי – מצד שני. כמו-כן יש מגמה ברורה לתת חינוך לכל ילד יהודי ללא תלות במצב כלכלי.

סיכום

בשנים האחרונות התקדם מחקר העיתונות היהודית באגן הים התיכון. ההתקדמות במחקר חשפה תובנות חדשות וגילתה אפיקים חדשים, שניתן לדלות בקריאה מדוקדקת וביקורתית של הפרסומים. בשימוש במתודות אלו ניתן לעמוד, באמצעות העיתונות, על חיי היומיום של ציבור הקוראים, על הריבוד החברתי, על המציאות החומרית, על נורמות היחסים, על המנהגים והאתיקה, על דפוסי-פעילות תרבותית, ועוד. התמונה על תבחינים אלו הולכת ומתגבשת תוך עיון בפרטים שוליים, לכאורה, מודעות, פרסומים ואיכות הדפוס.

ממאמר זה עולה, שכתב-העת "איל מכביאו" הוא פרט, המלמד על הכלל, אשר באמצעותו נבנית תמונה של העיר שאלוניקי. מבדיקת כתב-העת ניתן לבנות דיוקן של אורח-החיים בשאלוניקי בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם, ובעיקר – להבין את מידת הזדהותם של יהודי שאלוניקי עם רעיון התחייה הלאומית – בדיקה, שתוסיף לתמונה של יהודי שאלוניקי קולות וצבעים, שלא נחקרו עד כה.

"איל מכביאו" מילא תפקיד מרכזי – בהטפותיו, בפולמוסו, בסדר הקדימות שלו לנושאים, שהוא דן בהם, בדיווחיו ובדגשיו. הוא שיקף את ההליכה על החבל הדק שבין דת לבין השכלה, בין ספרות דְבֹנָה לבין ספרות כתובה בלאדינו, בין מסורת לבין חידוש. הזדהויות כפולות מעין אלה היוו אפשרות נוחה למדי לתפוצתו בשנות העשרים של המאה הקודמת, אולם הפכו אותו לבעייתיות בעשור שלאחר מכן, והפכו את קיומו של "איל מכביאו" לקשה עד בלתי-אפשרי. בשנת 1931, לאחר שיצא הגיליון האחרון של כתב-העת, ננעלו סופית שערי-המערכת. כשם שפעילותו שיקפה נאמנה את חיותה של היהדות הסלוניקאית בתקופה המרתקת בשלהי תולדותיה, כך סגירתו של "איל מכביאו" שיקפה את קצה של הקהילה כעבור שנים אחדות במחנות-ההשמדה.

23. "סין איל אקומפלימינטו די איסטטה מיסיון לה קומוניטה נו טייני קי אה דיזאזארסי, פורקי אילייה פיירי די סו ראזון די סיר" (סאנג'י לעיל הערה 21), עמ' 48. ראו גם אצל דורי (לעיל הערה 7), עמ' 153.

